

GENIUS LOCI, PŘÍTEL SPOKOJENÉHO BYDLENÍ

„Pokud se s Evropou seznamujete pomalu, ochutnávající vína, sýry a charaktery různých zemí, začnete si uvědomovat, že důležitou determinantou každé kultury je koneckonců duch místa.“

Lawrence Durrell

Duch místa, *genius loci*, existuje a vyjít s ním bývá základním předpokladem každé dobré a obecně přijatelné architektury. Architekturu rodinného sídla nevyjímaje, *vždyt' bydlet* znamená tolik co *být*. Dobrá orientace a identifikace, tyto dvě základní psychické funkce, vycházející z ducha místa, zcela zásadně ovlivňují to, co nazýváme svým domovem. Jaké jsou základní prohřešky proti tomuto mocnému „cosi“ a jak se jim vyhnout ?

Duch místa, *genius loci*, je starý římský pojem. Dnes jej slycháváme hodně často, doslova ze všech stran a v souvislostech někdy překvapujících: duch školy, *genius loci* obytného satelitu, dokonce duch atletického stadionu (ten v Oslu prý přeje rekordům, jak právě jedním uchem slyším z televizního přenosu)... Něco ducha má, něco jiného ducha nemá a spory bývají o to vyhrčenější, čím méně si obě strany vyjasnily svou definici tohoto pojmu. Ducha přece nikdo nikdy neviděl, jak si tedy můžeme být jisti, že mluvíme o tomtéž ?

Ale vraťme se ještě k našim starým dobrým Římanům. Podle jejich přesvědčení má každá nezávislá jsoucnost, člověk, krajina i konkrétní místo či sídlo svého *genia*, ochranného ducha. Tento duch vtiskuje lidem i místům život, doprovází je od stvoření k zániku a určuje jejich povahu, charakter i jejich působení. Antický člověk uznával, že pro jeho spokojený a harmonický život má zásadní význam, aby v dobrém vycházel s duchem lokality, v níž žije.

Zcela jistě také každý dnešní člověk, který má oči, aby viděly, se dostává do kontaktu (či lépe dialogu) s duchem svého životního prostředí. Třeba i tím, že se ocitne při posuzování určitého domu na rozpacích: čím to, že dům, který ve vizualizované skice v počítači vypadal velmi obstojně a působivě, působí najednou cize, nepatřičně či nesamozřejmě? Cosi v nás jej odmítá a toto „cosi“ je zajisté hodno zevrubnější úvahy.

Cítíme, že se dům na místo, kde byl vystavěn, nehodí. Vnímáme, že tu bylo porušeno něco velmi křehkého, tichého a efemérního, zároveň však podivuhodně nezpochybnitelného a hlubokého. Stavitel tu

nerespektoval *genia loci*. Jaký je tenhle starý duch? Jak jej nenaštvát, nýbrž naopak zapojit do nového stavitelského snažení, jak naplnit jeho přání a slyšet jeho rozkazy?

Materialisté mezi námi se budou dozajista durdit: kampak na nás s nějakým duchem? Svět kolem sebe vytváříme my, lidé, a žádní duchové koneckonců mimo naše vratké představy neexistují... Ale i tito lidé chtějí dobře bydlet. Bydlet, co to vlastně znamená? To není jen mít nějakou střechu nad hlavou a nějaké stěny kolem sebe, bydlet znamená především být umístěn v nějakém prostoru a zároveň vystaven určitému charakteru prostředí. Norský teoretik architektury Christian Norberg - Schulz ve své pozoruhodné knize *Genius loci* (1994) k tomu říká: „*Ony dvě psychické funkce, jež jsou do tohoto procesu zapojeny, můžeme označit jako ‚orientaci‘ a ‚identifikaci‘. Aby člověk našel oporu pro svou existenci, musí být schopen se orientovat, musí vědět, kde je. Ale také se musí identifikovat se svým prostředím, tj. musí vědět, jaké je určité místo.*“

Orientovat se znamená nebýt ztracen a zažívat pocit bezpečí, kterým se vyznačuje každé bydlení. Být doma, bydlet, znamená ale také patřit k nějakému místu, identifikovat se s ním, znát ho.

Pro nás lidi však současně *být (žít)* rovná se *bydlet (mít domov)*: když Bůh řekl Kainovi: „*Budeš na zemi psancem a štvancem*“ (Gn 4,12), odsoudil ho k tomu nemít domov a postavil ho před problém znovu najít ztracené místo. Německý filosof Martin Heidegger dokonce vyvozuje, že staroněmecké a staroanglické slovo pro stavění *buon* současně znamenalo bydlení a že je blízce příbuzné, odvozené od slova *být* (*to be* v angličtině či *ich bin* v němčině). *Ich bin* znamená *bydlím*, tedy označuje způsob, jakým *jsem* tu na zemi. Nejsem etymolog, ale také v češtině se mi vzdálenost mezi *být* a *bydlet* nezdá příliš velká, jakkoli se mohu mýlit.

Pohanští Slované putovali přes pláně Ukrajiny, aby se usadili v této krajině, disponující nejen „mlékem a strdím“, ale i podivuhodnou fenomenologií přírodního místa. Pro naše dnešní téma mají smysl zvláště dva elementy: úrodná kotlina, ohraničená věncem hor, a pak vlastní poloha v „srdci“ kontinentu. To, že my Češi jako první stálí obyvatelé této krajiny jsme dožili dnešních dnů, je zřejmě způsobeno nejen fyzickou překážkou v podobě hor po obvodě země, která často dosti účinně bránila napadení zvenčí, ale i jasnou definovatelností hranic středem obvodového hvozdu, po hřebenech hor a kopců. Polsko, Maďarsko nebo třeba takové Burgundsko ničím podobným nedisponují a je velmi překvapující, jak během staletí jejich hranice měnily svůj průběh doslova v řádech stovek, ne-li rovnou tisíců kilometrů. Vliv na obyčejnou lidskou identitu miliónů lidí tu musel být hodně krutý.

Poloha v „srdci“ má pak smysl nejen centra, ale - a to především, křižovatky. Jako v těle veškerá krev do srdce vchází a opět vychází, bohatší o kyslík z plic, tak i v Čechách odevždy docházelo k setkávání a mísení. Velmi výstižně to opět popisuje Norberg - Schulz: *„Jako etnický ostrov vždy uchovávala (tato země) své kořeny ve vlastní půdě, jako místo setkávání byla vystavena tlakům celé evropské kultury. To, že cizí přínos byl vždy transformován, jakmile přišel do Čech, dokazuje sílu zdejšího lidu i sílu genia loci“*.

Duch místa býval tisíce let personifikován. Každá studánka měla svou vílu, bažina svou bludičku, rarachů, faunů, elfů či dryád byl plný les. Tak fungoval náš svět, když byl ještě mladý, než se na něj narodil Ježíš Kristus. Křesťanství pak s tímto vnímáním reality skoncovalo a vyhlásilo ji za škodlivou pověřčivost, za úradek zlého, odvádějící od přijetí jiného ducha, totiž Ducha svatého. Víly i skřítky však projeví neobyčejně tuhý kořínek, přežili v mnoha hlavách ještě osvícenství a „vyhynuli“ generálně teprve v 19. století.

Přesto i moderní člověk vnímá, že tu po nich mnohé zůstalo. Duch krajiny, místa, sídla, ulice i domu nahrazujeme jen méně mysteriózním pojmem charakter.

Krajina, místo, sídlo, ulice i dům mohou být divoké, klidné, přívětivé, zlověstné, romantické nebo třeba i nepřátelské, což jsou přívlastky běžně spojované s někým či „něčím“ bytostným, s živým stvořením.

„Divoký“ či „přívětivý“ charakter krajiny je určen do značné míry terénním reliéfem, i když některé funkce reliéfu, terénní morfologie, mohou být podtrženy nebo naopak popřeny např. vegetací, barvou povrch a jeho texturou. Zvláštním způsobem se tu projevuje voda: krajinu, kterou protéká bystrá řeka, vnímáme jako dynamickou. Tam, kde jsou rybníky či jezera se krajina podivuhodně odhmotňuje. Bažina jí zase propůjčuje velikou neurčitost či nedefinovatelnost. V těchto úvahách by bylo dozajista velmi lákavé pokračovat, avšak formát tohoto zamyšlení něco podobného připouští jen velmi omezeně.

Postupme tedy raději dále a vsuňme do krajiny architekturu. Stalo se tím něco pozoruhodného: vzniklo „místo“. Řeka tekla svým korytem tisíce let, až člověk postavil most. Ten mohl být kdekoli, avšak teprve stavbou mostu tu najednou máme „místo“. Jiné „místo“ vytváří dům, jiné náměstí či rozhledna. Dobrý, tzn. především předpokládaný, obraz prostředí dává svému nositeli pocit emocionální jistoty a bezpečí.

Je zajímavé, jak určitá místa byla u nás pravidelně osídlována od nejhlubšího pravěku: zaniklá sídla či třeba kultovní stavby tu po zániku jedněch povstávala vždy znovu a znovu. Klatovská krajinná archeoložka Mgr. Jindra Hůrková o tom píše: *„...lidé v pravěku byli patrně schopni rozpoznat v terénu stopy předchozího osídlení a na stejném místě*

zakládali nové osady. Fenomén opakovaného obsazování stále stejných míst nazývají archeologové „paměť krajiny“. Nezbyvá než si v těchto dnech povzdychnout, že to patrně nebyla místa, kam při záplavách pravidelně pronikla voda z řeky nebo kam se vždy po pár letech vrátila z výše položené lesní rokle...

Každý z nás, i když si to mnohdy vůbec neuvědomuje, v sobě nosí určité vzorce či archetypy prostředí a pozitivně vnímá, je-li architektura konkrétní stavby s nimi souladná. Norberg - Schulz uvádí například, že zemědělskou vesnici a velké město, přestože jsou jako všechna sídla vytvořená člověkem v podstatě „umělá“, odlišuje vztah k přírodnímu prostředí: „*Statek a zemědělská vesnice jsou připoutány k zemi, tvoří součást určitého jedinečného prostředí a toto prostředí též určuje jejich strukturu. V městském obydlí i ve městě jako celku je přímý vztah k přírodnímu prostředí oslaben, ne-li vůbec ztracen; shromažďují se zde proto formy, které jsou přeneseny z jiných míst, kde mají své kořeny. To je také nejpodstatnější vlastností městského sídla*“. A právě tohle může být jedním z kardinálních důvodů obecného nepřijetí stavby, rodinného domu stejně jako jakékoli jiné architektury.

Ve městě, na jeho periferii a tím spíše v centru, má být rozlišující kvalitou každé stavby její městskost. Tu si můžeme definovat z mnoha hledisek odborných i ryze osobních a myslím, že každý dokáže něco podobného bez větších nesnází. Začít se dá třeba podlažností (ve městě je mnohonásobně větší), mírou „prosklení“ fasády (město sklo miluje) nebo orientací stavby vzhledem k uliční čáře (okapová strana přiléhá k chodníku), skončit naopak řešením obchodní podnože domu (k městským stavbám patří) či tvarem říms (ve městě složitější profilace). Na venkově u nás to naopak sluší stavbám venkovským, tzn. především domům nad obdélným půdorysem, s přízemím a podkrovím, se skládanou krytinou na sedlové či polovalbové střeše o sklonu asi 35-45°, se vstupem z delší boční strany atd. Funkcionální krychle na venkovské návsi, tolik oblíbená za časů socialistického zmatení pojmů, je selháním velmi zřejmým. Ta krychle se tu totiž nemůže „sžít“ s prostředím a stát se řádem vesnice už proto, že funkcionalismus programově opomíjí místo jako konkrétní „zde“, které má svou jedinečnou identitu. (I když, kdopak právě tohle může říci s naprostou jistotou? Možná je už obraz mnohé naší vesnice nadobro rozkotaný a děti našich dětí budou vnímat tyhle stavby jako docela patřičné).

Dalším z mnoha „důvodů ke stížnostem“, které duch místa často uplatňuje, bývá import z krajin velmi vzdálených, klimaticky odlišných, s jinou stavební tradicí i používanými materiály. Na počátku třetího tisíciletí jsme jistě do značné míry připraveni s určitým kosmopolitním nadhledem tyto zjevné importy akceptovat, zdaleka to ovšem

neznamená, že vždy a všude. Domnívám se, že pro tyto pokusy je opět velikost sídla určujícím kritériem. Velké město a jeho bezprostřední okolí absorbují cizokrajné podněty bez větších potíží, které by s nimi vesnice či maloměsto dozajista měly. Trochu paradoxně se podobným stavbám může naopak dařit v úplné izolaci, na samotě. Edvard a Hana Benešovi si v Sezimově Ústí na rozsáhlém pozemku v ohbí Lužnice bez přímého kontaktu s okolní zástavbou vystavěli dům podle plánů architekta Petra Kropáčka, inspirovaný jihofrancouzským venkovským domem (jak chtěli sami Benešovi), jihoamerickou haciendou pokud jde o střechy (jak chtěl Kropáček) a italskou vilou (jak radila přítelkyně Benešových markýza Benzoni). Jako architekt se nedokážu při pohledu na tuto stavbu zbavit pocitu jisté pokleslosti, avšak ministr zahraničí s chotí tu v roce 1930 kolem domu založili park, který spolu s řekou dnes dům zcela izoluje od města. Předěl v zástavbě Sezimova Ústí tak z domu vytváří nejen příjemné místo k obývání s romantizujícími názvuky, ale zároveň jeho architekturu pozvedá a zduchovňuje. „Křižovatka Evropy“ takto postupně cizí přetaví na své, z vyprahlých strání Provence přejde do zádušných Jižních Čech něco světla a čas z domu postupně setře jeho bouřliváckou výstřednost. Dům vrostl do země a stane se místním řádem.

Třetí skupinou prohřešků proti duchu místa bývá architektonický detail a barevnost. Britská nadace prince Charlese si například pro celé ulice a čtvrti historických měst předepisuje viktoriánský či georgiánský vzhled (mluvíme o novostavbách !) a také naši památkáři nezůstávají ve snaze o sanaci genia loci nijak pozadu. Potíž tu ovšem spočívá v příliš statickém posuzování obrazu místa, což pravidelně vede k produkci rigidních a strnulých výsledků, ve své podstatě vlastně ahistorických. Spěchám s příkladem: z vesnice se vývojem stalo městečko a posléze město. Na jeho náměstí zbyla někdejší venkovská usedlost, která dnes poněkud nezaslouženě porušuje ducha místa, vytvářeného okolními třípodlažními bytovými domy s obchodní podnoží. Je zřejmé, že původní duch sídla byl překonán duchem novým, který se po několika desetiletích fixoval v lidských myslích i osudech. Jakého genia loci tu vlastně památkáři mají chránit? A nevznikne touto ochranou vlastně stav podivně umělý a nepřírozený?

Duch místa tedy existuje. Ale nemohu se, poctivě řečeno, vyhnout konstatování, že najít ho a vyhovět mu, bývá velmi těžké, ba někdy nemožné. Je-li jediným jeho projevem jen nazdobená bezradnost a výrazová kakofonie některých příměstských satelitů, bývá každá rada drahá. Nechceme-li se ale ztratit v dnešním světě překotných pohybů společenských, materiálních i myšlenkových, věnujme mu svou láskyplnou péči a zájem za všech okolností. Tiché usebrání na parcele, kde hodláme vyzdvihnout svůj příští dům, klidná a

zevrubní analýza nejen vlastních potřeb, ale i nároků místa, patří pořád k dobrým mravům.

Ing. arch. Jan Rampich